

УДК 925(477)“1944”

Юлія Боднарчук

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНЦІВ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ НАПЕРЕДОДНІ ДЕПОРТАЦІЇ В 1944–1946 РР.

У статті на основі архівних матеріалів досліджено кількість українців та територію їх компактного проживання у межах Холмщини та Підляшшя напередодні примусового виселення у 1944 р.

Ключові слова: депортація, Холмщина, Підляшшя, етнографічні території, українці.

Холмщина та Підляшшя – етнічно українська територія, яка внаслідок домовленостей напівлегальних урядів Польського комітету національного визволення та УРСР, про “евакуацію” українців за межі майбутньої Польської держави, була приречена на втрату свого історичного етносу, назавжди загубленою для Української держави. Та пам’ять тисяч депортованих змушує, бодай в історичній площині, відновити значення цих земель для українського народу. Підкреслюючи актуальність даного питання для суспільства, варто звернути увагу на якісний склад населення даних територій, щоб спростувати існуючу в польській історіографії думку про домінування поляків і незначну кількість українського населення.

У статті зроблено спробу з’ясувати територію розселення та кількісний склад українців на цих теренах напередодні їх виселення в УРСР.

Об’єктом дослідження є Холмсько-Підляська земля як етнічно-історична територія українського народу та демографічна складова її корінного етносу.

Предметом – сукупність умов і обставин, що формували територіальні межі та кількісну складову української спільноти.

Розгляд суспільно актуальної теми в межах окреслених предметом зумовлює її наукову новизну.

Одним з перших розпочав вивчення розселення й проживання автохтонного населення на Холмщині та Підляшші М. Кордуба [18]. Науковий доробок автора хронологічно віддалений, але має детальний демографічний і географічний опис, що дає змогу всебічно відтворити динаміку кількісного складу цих земель. На підставі аналізу праць таких вчених, як С. Томашівського, В. Охрімовича, польського професора Ромера та інших М. Кордуба викрив фальсифікації національного складу населення на користь поляків. Всебічно проаналізував ситуацію на західноукраїнських теренах професор В. Кубійович. Зокрема, у ґрунтовному дослідженні “Географія українських і сумежних земель” (1938 р.) він поряд із географічним описом українських теренів подав історико-політичну характеристику населених українцями земель, що належали Польщі [2].

У монографії “Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.)” [19] М. Трухан, здебільшого на основі польських джерел, довів фальсифікації, до яких вдався польський уряд при визначенні чисельності населення вздовж східного кордону Речі Посполитої. Він критично проаналізував польську історіографію щодо кількісної складової українців напередодні їх виселення і виявив розбіжності, які коливалися від 200 тис. до 1500 тис. осіб [19, с. 1–8]. Значним доробком у дослідженні Холмщини та Підляшшя є праці Ю. Макара [3]. Попри значну історіографічну базу основою цього дослідження, автором використана джерельна база центральних та обласних архівних установ.

У період Другої Речі Посполитої Холмщина та Підляшшя були включені до складу Люблінського і частково Білостоцького воєводств [1, с. 129]. Вони охоплювали повіті Грубешувський (61870 осіб українського населення), Влодавський (55213), Томашувський (52758), Більський (97172), Холмський (51654), Костянтинівський (19548), Білгорайський (25007), Замостський (18286), Красноставський (8124), Радинський (3953), де проживали загалом 393 585 українці (34,44%) [1, с. 131].

Згідно з дослідженням Ю. Макара, українське населення на цій території від 1909 р. невпинно зменшувалося. Так, якщо під час додаткового перепису населення у 1909 р. тут проживали 464 тис. українців і трохи більше 268 тис. поляків, то перед Першою світовою війною православних налічувалося більше 327 тис., а католиків – близько 405 тис. осіб. За переписом 1921 р. співвідношення між поляками та українцями було відповідно 70,8 % до 14,4 % [3, с. 15–16]. Згідно з підрахунками В. Кубійовича, на 1939 р. із 720 тис. усього населення було близько 220 тис. українців і ще 160 тис. – сполонізованих українців, так званих “калакутів” (українців римо-католицького віросповідання) [2, с. 26], які становили 52,7 % усього населення.

На етнічних українських землях переписи населення проводили з урахуванням мовних та віросповідних характеристик, що сприяло штучному створенню переваг чисельності польської людності. Саме тому кількість українського населення на цій території зменшилася з 446839 осіб за станом на 1 січня 1915 р. до 220 тис. осіб у 1939 р.

Під час німецько-фашистської окупації Холмщини та Підляшшя і створення на західноукраїнських землях Генерал-Губернаторства, делегація українського населення Холмщини та Підляшшя зверталася до “високоповажного Пана Генераль-Губернатора” з меморіалом, у якому серед іншого було визначено кількість українського населення, котре тут проживало. Автори звернення відзначали, що встановлення стислої кількості української людності на тих землях на підставі урядових польських статистичних джерел дуже утруднена, “бо польська “статистика” свідомо фальшувала числа, стараючись довести, що на тих теренах людність українська ...творює зnikomу [та що зникає – Ю. Б.] меншість”. Кількість українців делегати встановили за віросповідною статистикою. Так, кількість української православної людності визначили як 270 тис. осіб, а української католицької, яка при спілкуванні вживає тільки українську мову 200 тис. осіб [5, арк. 1–2]. Згідно з цим, українці становили близько, 470 тис. осіб або 65,27 %, з яких офіційна статистика могла визнати лише 270 тис., як таких, котрі сповідують православ'я.

Кожен із авторів наведених статистичних даних мав своє джерело інформації і свою суб'єктивну мотивацію, тому загальна картина кількості українського населення на Холмщині та Підляшші є дуже наближеною і коливається від 370 до 470 тис. осіб у хронологічних межах 1939–1943 рр.

На кількість українського населення і його розміщення вплинула Друга світова війна. Так, під час німецько-фашистської окупації як українців, так і поляків насильно виселяли з Люблінського і Замостівського повітів, а на їх місце планували поселити родини етнічних німців. Унаслідок цього з листопада 1942 р. до середини лютого 1943 р. було повністю виселено 116 сіл: із повіту Замостя – 47, із Томашівщини і Грубешівщини відповідно 15 і 54 сіл [4, с. 81].

У праці “Нариси історії Холмщини і Підляшшя” Є. Пастернак зазначив, що німецьких переселень зазнали мешканці більшості сіл Томашувського повіту. Зі Замостівського і Красноставського повітів лише за грудень 1942 р. було виселено близько 12 тис. осіб. У 1943 р. на місце польського населення, виселеного зі Замостського і Красноставського повітів, переселяли українців. Вимушена міграція населення була настільки значною, що статистичні дані за 1944 р. населення в цілому, і українців, зокрема, за 1944 р. вагомо відрізняються від даних напередодні війни у бік зменшення кількості жителів. До цього слід долучити акції винищення православного населення, що відбувалися саме на холмсько-підляській землі, зачіпаючи і Надсяння. Уже навесні 1943 р. були повністю зруйновані на Грубешівщині села Моложів, Стрільці, Тугані, Мірче та багато інших, а чимало їх жителів винищено. На Грубешівщині повністю згоріли будівлі у 52 українських селах, де загинуло 4 тис. осіб. Загалом українських жителів, із Холмщини та Підляшшя в роки Другої світової війни, як зазначив дослідник Ю. Макар, усували шляхом постійного тиску, загроз, позбавлення майна, убивств [3, с. 45, 54]. На момент закінчення війни тут панувало гостре міжнаціональне протистояння, що поглибилося після підписання 9 вересня 1944 р. угоди, метою якої було переселити українців із Закерзоння за межі майбутньої Польської держави.

Одним із додаткових джерел при визначенні кількості українців є статистичні дані управління Головного уповноваженого уряду УРСР з переселення українського населення з території Польщі. Ці дані базовані на інформації, що подавали районним уповноваженим представники місцевої влади в Польщі, та їх перевіряли й уточняли районні уповноважені під час переселення. Згадані дані не зазнали впливу таких тенденцій, як суб'єктивізм і упередженість, тому є найзбалансованішим джерелом інформації щодо розселення та кількісної характеристики холмсько-підляських українців напередодні їх остаточного виселення.

Згідно з оперативними даними райвідділів евакуаційної комісії, співвідношення кількості українців до кількості населення повіту на початок евакуації було наступним. Дані подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Назва повіту	Кількість населення у повіті	Кількість українського населення	% українців до всього населення повіту
Грубешувський	123000	69937	57,4 %
Влодавський	92227	26751	29,05 %
Томашувський	134658	40904	30,37 %
Холмський	120195	37250	31 %
Білгорайський	–	16687	–
Замостівський	89000	5845	6,56 %

Красноставський	75000	3315	4,42 %
Любартівський	–	811	–
Радзинський	–	274	–
РАЗОМ	–	201774	–

Так, якщо населення на території Польщі під час війни втратило 22 %, то українців за станом на 1939 р. в межах зазначених у таблиці повітів було близько 260 тис. осіб, тобто лише тих, які сповідували православ'я.

На Холмщині та Підляшші українське населення проживало компактними групами – селами, групами сіл і навіть волостями. Томашувський повіт нараховував 18 волостей із 245 селами, з яких 77 села (4 волості) були повністю українськими [6, арк. 4–5, 10]. Переважна більшість українського населення територіально була розміщена поблизу радянського кордону, в таких волостях, як Любаче-Крульовська, Терношинська, Угнівська, Ярчувська, Лащувська, Телятинська, Потуржинська. На території решти десяти волостей переважало польське населення [7, арк. 95–100].

На початок евакуації у цьому повіті нараховувалося населення 134658 осіб, із них українці мешкали у 11139 родинах, із загальною кількістю 40904 особи, що становило 30,37 % від загальної кількості населення повіту. Решта населення було польське, й у незначній кількості – німецьке. З цієї кількості під час депортації фактично виїхали в Україну 11097 родин, із загальної кількості 40742 осіб. Відсоток евакуйованих щодо загальної кількості числа українського населення в повіті становив 99,6 %. На території повіту залишилися 42 родини (162 особи) [8, арк. 1].

У Білгорайському повіті в 12 волостях із 16 проживало українське населення. На 1938 р. у повіті нараховувалося 111900 осіб. Згідно з даними староства, на 1944 р. обліковано 4475 українських господарств, у яких мешкали 16687 осіб [9, арк. 1–2].

На 13 жовтня 1944 р. населення Влодавського повіту становило 92227 осіб, з яких до початку евакуації були подані дані на 26751 особу української національності, росіян – 330 осіб, білорусів – 16 осіб, у загальному 26800 осіб, або 29 % від усього населення повіту. Решта 70,9 % припадало на поляків – 65427 осіб [10, арк. 32–33]. Влодавський повіт за адміністративно-територіальним принципом поділявся на 14 волостей, в яких нараховувалося 202 населених пункти, серед яких три міста – Влодава, Парчів, Острів. Українці проживали вздовж лівого берега ріки Буг на відрізьку до 70 км, були розселені здебільшого у волостях Сабібур, Влодава, Вирики, Волоська-Воля і Словатичі [10, с. 31].

У Красноставському повіті українське населення проживало у 4 з 15 волостей, а саме: Чайки, Синиця-Ружана, Лапенник, Туробин [11, арк. 7]. Згідно з даними на 1937 р., у Красноставському повіті проживали українських сімей 1540 (5540 осіб). На початок переселення тут нараховувалося лише 953 українських родини (2932 особи), які підлягали евакуації. З цього числа фактично виїхали в Україну 874 сім'ї, зі загальною кількістю 2707 осіб [11, с. 1–4].

Грубешівський повіт розташований уздовж кордону між УРСР і Польщею, що пролягав між ріками Буг і Солокія, за винятком волостей Белопольє, Грабовець, Вербковичі, Менчин, Молодятиче та Ухани, які від кордону – на відстані від 15 до 50 км. У повіті нараховувалося 18 волостей (290 населених пунктів), із яких 65 % сіл були українськими [12; 13]. У Грубешівському повіті після визволення східної частини Польщі та підписання угоди про переселення осіб української національності, кількість населення становила 123 тис. осіб. Українців щодо загальної кількості населення повіту було 57,4 %, або 18984 сім'ї, у яких нараховувалося 69937 осіб, що було найбільше, порівняно з рештою повітів. Таким чином, у повіті переважало українське населення, а у населених пунктах Хоробрувської волості українське населення дорівнювало 100 % [13; 14]. За період евакуації з меж повіту виселили 18653 сім'ї (68658 осіб) – 98,3 %, залишилася 331 сім'я (1279 осіб) [14, арк. 28].

У Радзинському повіті українці мешкали у селах Шостка – 60 сімей (193 особи), Загайки – 17 (64), Жиротин – 1 (4), Менджижець – 5 (13) [15, арк. 7]. Робота щодо виселення українського населення зі Радзинського повіту була розпочата 5 березня 1945 р. і закінчена 17 квітня 1945 р. На початок евакуації у Радзинському повіті проживали 83 родини (274 особи), які підлягали евакуації. Особливістю поселень українців, де їх була незначна кількість, було те, що вони швидко залишали нажиті місця і не чинили активного спротиву евакуаційній кампанії. Евакуація у Радзинському і Любартівському повітах відбувалася швидко, але навіть тут, проживало небагато українців, закінчилася пізніше встановленого в угоді терміну до 1 лютого 1945 р. [16, арк. 1–3].

Холмський повіт із повітовим центром у місті Холм (22709 жителів), об'єднував 13 волостей (360 населених пунктів) із загальною кількістю жителів – 120195 осіб. За попередніми даними, що мала військова повітова комендатура, до початку евакуації за станом на 1 жовтня 1944 р. українське населення було розселено в сільській місцевості рівномірно у всіх 13 повітах, у кількості 37250 осіб і становило 31 %, а польське населення – 119212 осіб [6, арк. 13]. Згідно з уточненими

даними, отриманими з волостей у ході евакуації, українці, які підлягали виселенню згідно з Люблінською угодою, були обмежені кількістю 34462 особи (9304 сім'ї). Польське населення у повіті збільшилося за рахунок українців, які прагнули залишитись у своїх господарствах і тому записувалися у місцевої влади як поляки, змінювали конфесійну приналежність, чому активно сприяли католицькі священики. Таким чином, до часу закінчення евакуації, тобто за станом на 10 грудня 1945 р. в Холмському повіті склад населення змінився і розподілився наступним чином: поляків – 142304, євреїв – 600, українців – 1645 осіб [17, арк. 6]. Це промовисто демонструє національний характер земель, що донедавна Були етнічно-українськими.

Отже, розселення українців на території Холмщини та Підляшшя напередодні їх виселення створювало компактні сільські поселення вздовж східно-польського кордону, як продовження історично сформованих українських територій. Діяльність польського уряду на цих теренах скеровувалася на доведення польської переваги, що провокувало неузгодженість і суб'єктивізм у визначенні кількісних показників української спільноти.

Незважаючи на наміри польського уряду впродовж міжвоєнного періоду асимілювати і денационалізувати українське населення, воно не втрачало меж розселення і зберігало чисельну перевагу в місцях свого компактного проживання.

Список використаних джерел

1. Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. / С. Чорний. – К., 2002. – 181 с.
2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії / В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с.
3. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя у першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика / Ю. Макар. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.
4. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / [Голова ред. колегії Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – 813 с.
5. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 340, арк. 1–2.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 792, арк. 4–27.
7. ЦДАВО України, ф. 5949, оп. 1, спр. 44, арк. 95–117.
8. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 63, арк. 1–3.
9. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 44, арк. 1–2.
10. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 44, арк. 31–54.
11. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 55, арк. 1–4.
12. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 56, арк. 12–29.
13. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 56, арк. 12–29.
14. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 56, арк. 12–29.
15. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 61, арк. 1–5.
16. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 61, арк. 1–15.
17. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 64, арк. 3–39.
18. Кордуба М. Північно-західна Україна / М. Кордуба. – Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1917. – 589 с.
19. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.) / М. Трухан. – Нью-Йорк-Сідней-Париж-Торонто. – 1990. – 403 с.

Юлія Бондарчук

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАИНЦЕВ НА ХОЛМЩИНЕ И ПОДЛЯШЬЕ НАКАНУНЕ ДЕПОРТАЦИИ В 1944–1946 ГГ.

В статье исследовано на основе архивных материалов количество украинцев на территории их компактного проживания Холмщины и Подляшья перед принудительным выселением в 1944 г.

Ключевые слова: депортация, Холмщина, Подляшье, этнографические территории, украинцы.

Julia Bodnarchuk

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF UKRAINIAN IN KHOLMSHCHYNA AND PIDLASIE BEFORE DEPORTATION IN 1944–1946

The article studies based on archival materials of Ukrainian territory and their compact residence within Holm and Podlasie before forced eviction in 1944 The article studies based on archival materials of Ukrainian territory and their compact residence within Holm and Podlasie before forced eviction in 1944.

Key words: deportation, Kholmshchyna Podlasie, ethnographic territory, ukrainians.